

Υπομνηματισμός με κείμενα
αρχαίων Ελλήνων ιατρών του
«Περί κατασκευής του οφθαλμού» της
Φυσικής του Νικηφόρου Θεοτόκη, 1767

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

Υπομνηματισμός με κείμενα
αρχαίων Ελλήνων ιατρών του
«Περί κατασκευής του οφθαλμού» της
Φυσικής του Νικηφόρου Θεοτόκη, 1767

ΑΘΗΝΑ 2011

Δημήτριος Καραμπερόπουλος, παιδίατρος
Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών
Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Αθήνα
Τηλ.-Φαξ: 210 8011066
e-mail: karamber@otenet.gr
www.karaberopoulos.gr

Περίληψη δημοσιεύθηκε στον Τόμο Περιλήψεων του 26^{ου} Ετήσιου Πανελλήνιου Ιατρικού Συνεδρίου, Αθήνα 16-20 Μαΐου 2000, αρ. 125, σελ. 34.

Υπομνηματισμός με κείμενα
αρχαίων Ελλήνων ιατρών του
«Περί κατασκευής του οφθαλμού» της
Φυσικής του Νικηφόρου Θεοτόκη, 1767

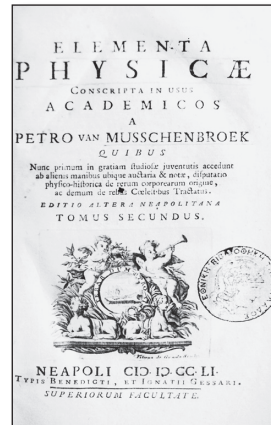
Οι συγγραφείς των ελληνικών ιατρικών κειμένων του 18ου και 19ου αιώνας κατά κανόνα υπομνηματίζουν τα κείμενά τους με τη σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία και πολλές φορές και με σχετικά χωρία από τους αρχαίους Έλληνες Ιατρούς, στοιχείο που δείχνει το υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο και τη συμμετοχή τους στη διαφωτιστική προσπάθεια της εποχής¹.

Ο Δάσκαλος του Γένους Νικηφόρος Θεοτόκης² (1731-1800) εξέδωσε ένα δίτομο έργο με τίτλο «Στοιχεία Φυσικής»³, Λειψία 1766-1767, το οποίο αποτελεί το πρώτο ελληνικό βιβλίο Φυσικής του αναγεννώμενου Ελληνισμού. Στον δεύτερο τόμο περιέχονται τα κεφάλαια «Περί της

-
1. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνική χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής αρ. 1, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2003. Του ιδίου «Ο Ιπποκράτης στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στον τόμο Πρακτικών Ημερίδας *Η Ιπποκρατική Ηθική και Σύγχρονες Εξελίξεις*, Εταιρεία Διάδοσης Ιπποκρατείου Πνεύματος, Ιανουάριος 2006, σελ. 28-41, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2009.
 2. Για τον Νικηφόρο Θεοτόκη βλ. Ζ. Μπουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του Γένους*, Διδακτορική Διατριβή, 1979. Γεωργίου Βλαχάκη, *Η Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκη σταθμός στην επιστημονική σκέψη τον 18^ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, 1990, όπου παρουσιάζονται οι πηγές, τα πρότυπα που χρησιμοποίησε ο Θεοτόκης στη συγγραφή του βιβλίου του, του Peter von Musschenbroek, *Elementa Physicae*, Νεάπολη 1751 και L'Abbe Nollet, *Lezioni di fisica sperimentales*, Βενετία 1746 κ. εξ.
 3. Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, τόμ. Β', Λειψία 1767. Πρβλ. Ém. Legrand, *Bibliographie Hellénique, 18e siècle*, τόμ. II, αρ. 652. Για τα ιατρικά θέματα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική σκέψη μέσα από τα βιβλία Φυσικής της προεπαναστατικής περιόδου*, Αθήνα 1997, ανάπτυπο από τον τόμο Πρακτικών *Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*, Αθήνα 1997, σελ. 223-248.

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου
του Νικηφόρου Θεοτόκη,
Στοιχεία Φυσικής, τόμ. Β', Λειψία 1767

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου
του Petro van Musschenbroek, *Elementa
Physicæ*, τόμ. Β', Νεάπολη 1751

«ὀπτικόν νεῦρον, νν,
χιτών σκληρός, σσ
χιτών κερατοειδής, κκ,
χιτών ραγοειδής, εε
χιτών χοροειδής, χχ,
ἴρις
κόρη, ζ
ἀμφιβληστροειδής χιτών, αα
κρυσταλλοειδές ὑγρόν ἢ φακὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ,
ὑαλοειδές ὑγρόν, καακ».

Το ανατομικό ιχνόγραμμα του οφθαλμοῦ
στη Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκη

του οφθαλμού κατασκευής», και «Πως ορώμεν», σελ. 12-39, και για την κατανόηση της ανατομικής κατασκευής του οφθαλμού, παρατίθεται και ένα ανατομικό ιχνόγραμμα του οφθαλμού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Θεοτόκης υπομνηματίζει τους ανατομικούς όρους στα κεφάλαια αυτά με την σύγχρονη βιβλιογραφία και επί πλέον με κείμενα αρχαίων Ελλήνων ιατρών. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε από τη μελέτη ότι αναγράφονται δέκα υποσημειώσεις με κείμενα αρχαίων Ελλήνων ιατρών: έξι είναι από τον Γαληνό, κυρίως από το έργο του *“Περί χρείας των εν ανθρώπου σώματι μοριών”*, δύο από τον Ρούφο τον Εφέσιο και από μία από τον Παύλο Αιγινήτη και τον Αλέξανδρο Αφροδισιέα.

Το κείμενο περί κατασκευής του οφθαλμού ο Νικηφόρος Θεοτόκης το έλαβε, όπως έχουμε δείξει⁴ σε μελέτη μας, από τη Φυσική του Peter van Musschenbroeck⁵ (1692-1761). Επί πλέον με την αντιβολή των κειμένων διαπιστώθηκε ότι ο υπομνηματισμός με τα δέκα κείμενα από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς δεν υπήρχε στο πρότυπο κείμενο της Φυσικής του Musschenbroeck. Ο Θεοτόκης θα χρησιμοποίησε μάλλον λεξικά της εποχής του, όπως τον *Θησαυρό της Ελληνικής Γλώσσας* του Ερρίκου Στεφάνου⁶ (1531-1598), από τον οποίο παραθέτει σε τέσσερις υποσημειώσεις κείμενα από τον Ρούφο Εφέσιο, τον Παύλο Αιγινήτη και τον Αλέξανδρο τον Αφροδισιέα. Για τις υπόλοιπες έξι υποσημειώσεις έχει κείμενα του Γαληνού, τα οποία ίσως θα πήρε έκδοση των έργων του Γαληνού, που θα είχε υπ’ όψιν του, όπως ήταν οι εκδόσεις του 1525 στη Βενετία και του 1538 στη Βασιλεία.

Πιο αναλυτικά ο Νικηφόρος Θεοτόκης παραθέτει την πρώτη υποσημείωση για τον όρο «αδήν». Χαρακτηριστικά γράφει στον υπομνηματισμό του, «Οι δε Αδένες σώματά εισι σμικρά, σφαιροειδή, χαύνα, μεταξύ των μεγάλων φλεβών και αρτηριών, δίκην σφηνίσκων, ίνα μη τη ομιλία σήπονται τα αγγεία υγρά όντα τη περιουσία του αίματος. Αλέξανρ. Αφροδισ. Προβλημ. 2, Βιβλ. 2, παρά Στεφ. Ενρ.». Δηλώνει δηλαδή ότι έλαβε το κείμενο από τον *Θησαυρό της Ελληνικής Γλώσσας*, το οποίο

4. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Ιατρική σκέψη μέσα από τα βιβλία Φυσικής...*, ό. π.

5. Peter van Musschenbroeck, *Elementa Physicae*, Neapoli 1751, τόμ. 2, σελ. 55-67.

6. Henricus, Stephanus *Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας*, πρώτη έκδοση 1572. Επανεκδοση από τον Firmin Didot, Παρίσι 1829, την οποία και χρησιμοποιήσαμε.

επισημάναμε στην επανέκδοσή του⁷, όπως επίσης και σε έκδοση του Αλεξάνδρου Αφροδισιεύς⁸.

Η δεύτερη υποσημείωση αναφέρεται στο βολβό, όπου παραθέτει από τον Παύλο Αιγινήτη το χωρίο, «*Βλάπτει δε τον οφθαλμόν τω τε κωλύειν τη συνολκή του βολβού την κίνησιν, Παύλ. Αιγι. Βιβλ. 6, κεφ. 17 Περί πτερυγ., παρά Στεφ. Ενρ.*». Το χωρίο αυτό βρίσκεται στον Θησαυρό⁹ και προσθέτουμε ότι είναι το ίδιο κείμενο και στην έκδοση Παύλου Αιγινήτου¹⁰. Στην περιγραφή του επιπεφυκότος παραθέτει το κείμενο, «*Καλούσι δε τον αυτόν τούτον επιπεφυκότα, διότι τοις άλλοις όσοι τον οφθαλμόν σινιστώσι χιτώσιν επιπέφυκον έξωθεν σύνδεσμος ών και αυτός όλω τω οφθαλμώ προς τα περικείμενα των οστών. Γαλην. Περί οφθαλι.*».

Για τον «κερατοειδή χιτώνα» ο Θεοτόκης σημειώνει δύο κείμενα: Το πρώτο κείμενο είναι από τον Ρούφο τον Εφέσιο, «*Η δια το στερεόν ή δια το διαφανές ή δια το κέρατος δίκην εις πέταλα διαλύεσθαι, κερατοειδής ονομάζεται, Ρούφ. ο Εφέσ. παρά Στεφ. Ενρ.*». Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στον «Θησαυρό»¹¹ είναι γραμμένο λατινικά και υποθέτουμε ότι ο Θεοτόκης το μετέφρασε στα ελληνικά. Ίσως δεν θα είχε υπ' όψιν του την έκδοση του Ρούφου Εφεσίου, «*Περί ονομασίας των του ανθρώπου μορίων*»¹², στο οποίο αναγράφεται, «*κερατοειδής, δε ήτοι δια την ευτονίαν, ή δια το λάμπειν το παρακείμενον υγρόν ένδοθεν, ως δια κέρατος, ή δια το κέρατι παραπλησίως εις κτηδόνας αναλύεσθαι*».

Ο Θεοτόκης καταχωρίζει ακόμη ένα χωρίο για τον κερατοειδή χιτώνα από τον Γαληνό, το έργο του «*Περί χρείας των εν ανθρώπου σώματι μορίων*»¹³, «*Ο κερατοειδής χιτών λεπτός και πυκνός γενόμενος ευθύς άρ' έμελλον έσεσθαι και λαμπρός, οίον επιπέμπειν αυγήν, επιτηδειότατος*

7. Henricus Stephanus, *Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσης Thesaurus Graecae Linguae*, έκδ. Fermin Didot, Παρίσι 1829, τόμ. II, σελ. 648.

8. Alexandri Aphrodisieii, *Problemata*, Παρίσι 1541.

9. *Θησαυρό της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. II, σελ. 316.

10. Παύλου Αιγινήτου Ιατρού Αρίστου, *Βιβλία Επτά*, Βενετία 1528, σελ. 83.

11. *Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. IV, σελ. 1462.

12. Ρούφου Εφεσίου, *Περί ονομασίας των του ανθρώπου μορίων*, 1554, σελ. 41.

13. Γαληνού, *Περί χρείας των εν ανθρώπου σώματι μορίων*, έκδοση C. G. Kühn, τόμ. 3, Λειψία 1822, αναστατική επανέκδοση Georg Olms, Hidesheim-Zuerich-New York, 1997, σελ. 772.

είναι παραπλησίως τοις ακριβώς διεξεσμένοις τε και λελεπτυσμένοις κέρασιν. Γαλην. *Περί χρεί. των εν ανθρώπου σώμ. Μορ. Λόγ. Ι*».

Στον ανατομικό όρο «λεπτή μήνιγξ» παρατίθεται το κείμενο από έργο «Περί ανατομικών εγχειρήσεων» του Γαληνού, «*Η μεν δή λεπτή μήνιγξ είωθέ σοι φαίνεσθαι περιπεφυκεία τον εγκέφαλον έν τε τω βάθει κατα τον αυτόν τρόπον ομιλούσα, την παχείαν δε πλείστον αυτου αφεστώσαν θεάση...αυτή μεν γαρ η μήνιγξ η παχεία το κρανίον υπέζωκε. Γαλην. περι ανατομικών εγχειρίσ. Βιβλ. 9*»¹⁴. Για τον όρο «ραγοειδή χιτώνα» καταχωρίζεται η παραπομπή από τον «Θησαυρό», «*έοικε γαρ ραγί τη έξωθεν λειότητι και τη έσωθεν δασύτητι. Ρούφ. ο Εφέσ. παρά Στεφ. Ενορ.*»¹⁵. Το ίδιο κείμενο το επισημάναμε και στο έργο του Ρούφου Εφεσίου, «*Περί ονομασίας των του ανθρώπου μορίων*»¹⁶.

Για τον «χοροειδή χιτώνα», ο Θεοτόκης σημειώνει ότι είναι συνέχεια του ραγοειδούς και παραθέτει στην υποσημείωση κείμενο του Γαληνού, επίσης, από το έργο του, «*Περί χρείας των εν ανθρώπου σώματι μορίων*», «*πάμπολλα γαρ ουν και ούτος αυτός ο χιτών ο χοροειδής αγγεία φαίνεται καθόλον εαυτόν έχων, ή τούτο μεν δήλον κάξ αυτου του ονόματος. Ου γαρ αν ούτως εκάλεσαν αυτόν, ούτ' ωνόμασαν, ειμή σύνδεσμός τις ών αγγείων παμπόλλων, ώσπερ το χορίον. Γαλην. Περί χρεί. των εν ανθρώπου σώμ. Μορ. Λογ. Ι*»¹⁷. Για τον αμφιβληστροειδή χιτώνα παραθέτει στην υποσημείωση κείμενο από του Γαληνού, *Περί χρείας των εν ανθρώπου σώματι μορίων*, «*Και καλούσιν αυτό τινές κυρίως αμφιβληστροειδή χιτώνα. Προσέοικε μεν γαρ αμφιβλήστρο το σχήμα. Γαλην. Περί χρεί. των εν ανθρ. σώμ. μορ. Λόγ. Ι*»¹⁸.

Τέλος ο Νικηφόρος Θεοτόκης στην παθολογική κατάσταση του οφθαλμού «γλαύκωσις» καταχωρίζει τη δέκατη παραπομπή του με κείμενο πάλι από τον Γαληνό, «*Και ως το πάθημα το προς των ιατρών ονομαζόμενον γλαύκωσις ξηρότης μεν εστι, και πήξις άμετρος του κρυσταλλοειδούς*

14. Το χωρίο βρίσκεται στην έκδοση του Kühn στον τόμ. 2, «Περί ανατομικών εγχειρήσεων», σελ. 616.

15. *Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. VI, σελ. 2320.

16. Ρούφου Εφεσίου, *Περί ονομασίας των του ανθρώπου μορίων*, 1554, σελ. 27

17. Το χωρίο αυτό βρίσκεται στο *Περί χρείας των εν ανθρώπου σώματι μορίων* στην έκδοση του Kühn, στον Λόγο K και όχι στον Λόγο I, τόμ. 3, σελ. 763.

18. Το κείμενο αυτό στην έκδοση του Kühn, βρίσκεται επίσης στον Λόγο K και όχι στον I, τόμ. 3, σελ. 762.

υγρού, τυφλοί δ' είπερ τι και άλλο των κατά τους οφθαλμούς νοσημάτων. Γαλην. Περί χρεί. των εν ανθρ. σώματ. μορ. Λόγ.10»¹⁹.

Συμπερασματικά από την μελέτη διαπιστώνεται ότι ο Νικηφόρος Θεοτόκης τα ιατρικά του κείμενα στη Φυσική του για τον οφθαλμό και την όραση, αν και τα δανείσθηκε από ευρωπαϊκό βιβλίο, τα υπομνηματίζει με κείμενα των αρχαίων Ελλήνων ιατρών, στοιχείο που δείχνει πως μελετούσε τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. επιπροσθέτως έμμεσα παρουσιάζει στους αναγνώστες της εποχής του τη σύνδεση τους με το ένδοξο παρελθόν, τονίζοντας την ιστορική συνέχεια.

Επί πλέον θα πρέπει να αποτελεί παράδειγμα στους Έλληνες γιατρούς της εποχής μας για τον υπομνηματισμό των σχετικών εργασιών τους με κείμενα των κλασικών αρχαίων ιατρών. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα παύσει το φαινόμενο, όπως για παράδειγμα αναφέρουμε την περίπτωση σε ελληνικό ιατρικό περιοδικό, που για τον διαβήτη, τον οποίο είχε περιγράψει ο Αρεταίος, Έλληνες σύγχρονοι συγγραφείς παραπέμπουν σε ξένο άρθρο, ενώ θα μπορούσαν να παραπέμπουν στο ελληνικό πρωτότυπο κείμενο του Αρεταίου, «Περί αιτίων και σημείων χρονίων παθών Β, ΙΙ», το οποίο είναι εύκολο να το βρει στα βιβλιοπωλεία και στο διαδίκτυο.

19. Είναι στην έκδοση του Kühn, *Περί των εν ανθρώπου σώματι μορίων*, Λόγος Κ, τόμ. 3, σελ. 786.

